

ТЭОРЫЯ ЛІТАРАТУРЫ ЦІ ТЭАРЭТЫЗАВАННЕ?

За апошнія дзесяцігоддзі былі абаронены па спецыяльнасці «Тэорыя літаратуры. Тэксталогія» ўсяго тры доктарскія дысертацыі – Я. А. Гарадніцкага, Н. В. Якавенка і аўтара гэтай публікацыі. Дысертацыйная праца Я. А. Гарадніцкага «Мастацкі свет літаратурнага твора як катэгорыя паэтыкі», прадстаўленая на саісканне вучонай ступені доктара філалагічных навук і абароненая ў 2016 г., з'яўляецца для нас узорам прац па тэорыі літаратуры. У яго навуковай працы прадстаўлена тэарэтычная мадэль «мастацкі свет твора» ў асноўных яе ўласцівасцях і іх узаема сувязі. Як адзначаў Джонатан Цёрнар, «мадэль ёсць схематычнае прадстаўленне некаторых падзей, якое ўключае: паняцці, якія абазначаюць і высвечваюць пэўныя рысы падзей; размяшчэнне гэтых паняццяў у нагляднай форме, якая адлюстроўвае ўпарадкаванне падзей; сімвалы, якія характарызуюць прыроду сувязей паміж паняццямі». У дысертацыйнай працы Я. А. Гарадніцкага мы вылучым паняцці і асноўныя вызначэнні: рэцэпцыя літаратурнага твора, суб'ектна-аб'ектныя і інтэрсуб'ектныя адносіны, хранатоп, топас, прадметна-вобразная фактура, інтэрмедыяльныя сродкі мастацкай выразнасці, экфрасіс, пункты гледжання аўтара, апавядальніка і героя, персанажная намінацыя і іншыя, з дапамогай якіх акрэсліваецца сутнасць катэгорыі паэтыкі – мастацкі свет літаратурнага твора. У дысертацыі задзейнічаны нараталагічны, інтэрмедыяльны, камунікатыўны падыходы, метадалогія рэцэптыўнай эстэтыкі, тэорыя дыялагізму М. М. Бахціна для дакладнага тэарэтычнага вызначэння разгледжанай катэгорыі. Як бачна, даследчык пайшоў па шляху пашырэння метадалагічнага інструментарыя, акрэслівання яго функцыянальнай і канцэптэуальнай адметнасці, паглыблення тэарэтычных асноў наратыўнасці. У літаратуразнаўчы аналіз мастацкіх твораў ім уводзяцца новыя паняцці: дыялог (пашыраная з'ява, якая, згодна з пазіцыяй М. М. Бахціна, пранізвае ўсё чалавечае маўленне, усе адносіны і праявы чалавечага жыцця), поліфанічнасць, голас, бачанне, круггляд. Прадстаўленая ў дысертацыі канцэпцыя мастацкага свету літаратурнага твора як катэгорыі паэтыкі з'яўляецца тэарэтыка-метадалагічнай асновай для правядзення даследаванняў у галіне тэорыі і гісторыі літаратуры з улікам дыялектычнага паяднання і ўзаемадзейнення змястоўных і фармальных бакоў літаратурнай творчасці.

Тэорыя павінна змяшчаць нешта большае, чым абстрактныя выказванні аб пастаянных з'явах літаратуры: яна павінна звярнуцца да праблемы прычыннасці, не абмяжоўваючыся прастай канстатацыяй эмпірычных фактаў, узятых з мастацкіх твораў у якасці доказы. На нашу

думку, аналітычная мадэль у дысертацыі Я. А. Гарадніцкага істотна дапаўняе пазіцыі тэарэтычнай паэтыкі, высвятляючы складаныя прычынныя ўзаема сувязі (прамыя і ўскосныя, узаемныя ўплывы, «петлі» зваротнай сувязі і г. д.) паміж паняццямі ў гэтай мадэлі. Такія мадэлі дэманструюць, якія працэсы і механізмы задзейнічаны ў стварэнні мастацкага твора. Фактычна яе распрацоўкай запачаткаваны новы напрамак у літаратуразнаўчых даследаваннях – тэорыя літаратурнага твора.

У дысертацыйнай працы Я. А. Гарадніцкага мы можам прасачыць, як даследчык рухаецца ад абстрактных аксіём, якія змяшчаюць пэўныя паняцці, да эмпірычных дадзеных у мастацкіх творах і наадварот. Усе зместы паняццяў нібы наноў правяраюцца практыкай літаратурнай дзейнасці. А ў заключэнні адлюстраваны вынікі прымянення даследчых метадаў і ўласнай інтэрпрэтацыі твораў, што дазваляе дысертанту сцвярджаць: «Без разгляду мастацкага свету немагчыма абысціся пры вырашэнні аднаго з кардынальных пытанняў літаратуразнаўчай навукі – пытання пра сувязь слоўнага мастацтва з рэчаіснасцю, якая знаходзіцца па-за тэкстам літаратурнага твора». Такім чынам, дысертацыя Я. А. Гарадніцкага дэманструе выкарыстанне тэорыі для інтэрпрэтацыі эмпірычных фактаў і, наадварот, апору на дадзеныя назіранняў для ацэнкі праўдападобнасці тэорыі. У ёй адлюстраваны важныя падыходы да напісання тэарэтычнай навуковай працы, якія павінны быць у любой іншай дысертацыі па спецыяльнасці «Тэорыя літаратуры. Тэксталогія». І менавіта названых ці іншых тэарэтычных падыходаў мы не сустрэлі ў дысертацыі Н. В. Якавенкі «Мастацкі пераклад з роднасных моў: арыгінальны тэкст і працэс перастварэння», абароненай у 2021 г.

Новыя падыходы, метадалогіі, метады, спосабы інтэрпрэтацыі мастацкага твора павінны вызначаць сутнасць прац па тэорыі літаратуры, і не намі гэта адкрыта. Дысертант сцвярджае, што ў аснове стварэння працы – параўнальна-гістарычная метадалогія. Такой метадалогіі не існуе, ёсць параўнальна-гістарычны метадад, падыход, школа, але не метадалогія. Мэтай дысертацыі Н. В. Якавенка з'яўляецца «канцэптэуальнае падагульненне і сістэматызацыя мастацкага і тэарэтыка-метадалагічнага *плёну* ў галіне беларускага перакладазнаўства з улікам завершанасці гістарычнага перыяду ХХ ст». Значыць даследчыца падагульняе набыткі перакладазнаўства і аналізуе навуковыя працы па тэорыі перакладу? Зусім не, яна аналізуе пераклады з роднасных моў. Немагчымасць вызначыць мэту працы суседнічае з адсутнасцю разумення, што ж складае спецыфіку тэорыі перакладу,

а таму сярод тэарэтычных праблем пералічаюцца наступныя: «новая характарыстыка запатрабаванасці і каштоўнасці мастацкага перакладу з роднасных моў для культуры і літаратуры-рэцыпіента» (вельмі спрэчны для нас тэзіс, таму што беларус можа прачытаць тэкст у арыгінале), «вызначэнне стану сфарміраванасці нацыянальнай перакладчыцкай школы» (яна чамусьці ў нас адна і крытэрыі гэтай «сфарміраванасці» так і не знойдзены), «вызначэнне найбольш актуальных праблем мастацкага перакладу» (так якія ўсё ж актуальныя, у доктарскай дысертацыі не можа быць такіх агульных палажэнняў, пад якія можна падагнаць любыя высновы), «абноўленае асэнсаванне сутнасці творчай працы перакладчыкаў» (а ці не апісана гэта сутнасць у сотні дысертацый і манаграфій?). І што сярод абазначаных праблем як тэарэтычных сапраўды адкрывае хоць штосьці новае ў тэорыі перакладу? Н. В. Якавенка засяроджвае ўвагу на анталагічным статусе перакладной літаратуры, але ж і тут яна спазнілася: гэты аспект падрабязна разгледжаны ў дысертацыі А. У. Норбут «Оригинал, текст-донор, переводные проблемы взаимодействия» яшчэ ў 2007 годзе. На ўзроўні ідэнтыфікацыі працы як тэарэтычнай пазіцыянуецца зварот да паняццяў «неперакладальнасць» (прысутнічае ў «Тлумачальным перакладчыцкім слоўніку» (2003) Л. Л. Нялюбіна, гэтай праблеме прысвечаны працы С. С. Беркнера, Н. К. Гарбоўскага, Д. В. Шалімавай і г. д.), «чытацкая эмпатыя перакладчыка» (ужо распрацавана ў артыкулах Л. Юравай, Ю. Карпавай, Л. Казярэвіча і інш.), «перакладная множнасць» (напісаны манаграфіі А. Р. Станіслаўскага «Паўторны пераклад vs перакладная множнасць» (2016), А. С. Шарсцнёвай «Перакладная множнасць» (2009) і г. д.), «літаратурная герменеўтыка і мастацкі пераклад» (даўно існуе паняцце «перакладазнаўчая герменеўтыка», апісаная ў манаграфіі Э. Н. Мішкурава «Герменеўтыка перакладу» (2018), а таксама ў працах Н. К. Гарбоўскага, Т. А. Казаковай, Ю. Л. Абаленскай, М. В. Маісеева, Н. Л. Галеевай і г. д.), «бікультурнасць» (двухмоўе афіцыйна і заканадаўча замацавана ў краіне, а сцвярджаць аб прысутнасці бікультурнасці ў Беларусі пры наяўнасці шматкультурнасці зусім ненавукова). Дысертантка адзначае: «Перакладчык – найперш чытач мастацкага твора, а пасля ўжо яго перастваральнік, аднак айчыннае і замежнае перакладазнаўства *не разглядае* чытацкую рэцэпцыю перакладчыка...», хаця ў тэорыі пераклада ўстанавілася паняцце перакладчыцкая рэцэпцыя і менавіта гэта паняцце ўвайшло ў дысертацыйныя працы А. Пярвушынай (2010), Ю. С. Куліковай (2011), Ю. Л. Абаленскай (2010), А. А. Сыскінай (2013) і інш. Дзеля пазбягання галаслоўных заяў аб нераспрацаванасці розных аспектаў рэцэптыўнай эстэтыкі (рэцэпцыя аўтарскага тэксту, гарызонт чакання чытача, эстэтычная дыстанцыя паміж творам і перакладам) варта было звярнуцца да вучэбнай праграмы па дысцыпліне «Тэорыя і практыка перакла-

ду», складзенай П. П. Жаўняровічам у 2010 г., дзе пазначаны ўсе пералічаныя ў доктарскай дысертацыі тэарэтычныя праблемы, датычныя ў тым ліку перакладу з роднасных моў. Праца з агульнавядомымі аспектамі, метадамі, спосабамі інтэрпрэтацыі больш падобна на *тэарэтызаванне*, якое заключаецца зусім не ў нацэленасці на стварэнне нейкай скончанай тэорыі, а перш за ўсё ў мэтанакіраваным агульнаагульнаразумелых тэзісаў, якія наўмысна дапускаюць і нават правакуюць лічыць іх састарэлымі ў святле апошніх даследаванняў. Вядома, у любой доктарскай дысертацыі даследчыку склада на абысціся без тэорыі: але адна справа – карыстацца гатовымі напрацоўкамі па тэорыі літаратуры, іншая – сцвярджаць, што ты зрабіў у гэтай галіне пэўныя адкрыцці.

Мяне, як тэарэтыка, вельмі непакоіць ужыванне ў дысертацыі Н. В. Якавенка некаторых паняццяў кшталту «сістэмны тэарэтычны аналіз» (такога аналізу не існуе ў літаратуразнаўстве, але ёсць у матэматыцы), «ступень сталасці нацыянальнай перакладчыцкай школы», «гарызонт чакання твора», «ступень нечаканасці твора», «анталагічныя пэзма, раман, пераклад», якія ўспрымаюцца вынікамі няўдалага эксперыменту даследчыцы, таму што яны не прадстаўлены з дэфініцыямі, ды і самі найменні выклікаюць шмат пытанняў. Чаму не ўжываецца добра распрацаванае паняцце «эквівалентнасць», якое мае большае дачыненне да тэорыі перакладу і якое больш інфарматыўнае, чым ужываныя ў тэксце «адэкватнасць» і «адпаведнасць». Як і паняцце «інтэртэкстуальнасць», што вельмі дастасуецца да аналізу твораў розных гістарычных перыядаў ці культуры.

«Супастаўляльны аналіз арыгінальных і перакладных твораў завяршаецца высновамі агульнатэарэтычнага характару», – смела заяўляе дысертант. Фактычна Н. В. Якавенка займаецца фармальным тэарэтызаваннем, некалькі разоў паўтараючы ў нязменным выглядзе палажэнні дысертацыі ў самім тэксце, а затым у высновах, – гэта значыць тройчы. У самой дысертацыі робяцца спробы здзейсніць эмпірычныя абагульненні, якія ўзводзяцца ў ранг закона. Аднак варта помніць, што любое эмпірычнае мадэляванне (звязанае з параўнаннем арыгінальнага і перакладнага тэкстаў і пошукам, напрыклад, адэкватнага і неперакладальнага) – гэта не тэорыя літаратуры, а ўсяго грунт для далейшых тэарэтычных абагульненняў. Эмпірычныя меркаванні, на якіх будуецца высновы дысертацыі, па самой прыродзе недастаткова абстрактныя, каб іх лічыць тэорыяй. Эмпірычнае даследаванне Н. В. Якавенка ўяўляе сабой выказванні пра карэляцыі паміж тэкстам і яго перакладам, спарадкаванымі ў лінейную і не заўсёды ў часовую паслядоўнасць, што ўзводзяцца на эмпірычных апісаннях. Безумоўна, пэўныя класіфікацыі «парадкуюць вынікі даследаванняў цэлых класаў эмпірычных з'яў і, такім чынам, забяспечваюць зводны масіў дадзеных, які можа

праліць святло на некаторы тэарэтычны закон ці мадэль», – адзначыў Джонатан Цёрнар. Але ж гэта толькі адзін са спосабаў працы з матэрыялам, а не сама тэорыя. Любы навуковы аналіз можа ўтрымліваць схемы, алгарытмы, тыпалогіі, аднак іх наяўнасць не ёсць тэорыя літаратуры, у якой важны выхад на законы і мадэлі мастацкай з’явы. Вынікі навуковага даследавання ў форме схем, алгарытмаў, тыпалогій дапамагаюць апісаць дзеянне працэсаў у пэўным перыядзе развіцця літаратуры, аднак без выхаду на абстрактныя законы і мадэлі названыя эмпірычныя спосабы абагульнення дадзеных не могуць стаць тэорыяй. Яны не садзейнічаюць праясненню глыбіннай дынамікі літаратурнага працэсу, не тыпізуюць важныя пераўтварэнні ў форме і змесце мастацкага твора.

Адсутнасць тэарэтычнай цэласнасці даследавання сцвярджаюць і наступныя хібы. У аглядным раздзеле не згаданы і не прааналізаваны працы Ц. Ліякумовіча, Л. Казыры, Л. Бурака, А. Гіруцкага, І. Навуменкі і інш., прысвечаныя розным праблемам перакладу, у тым ліку з роднасных моў. А ў высновах паўторанія палажэнні проста ілюструюцца пералікам твораў, разгледжаных у дысертацыі. А варта было падагульніць, што даў пераклад беларускай літаратуры і куль-

туры, тэарэтычна вызначыць эквівалентнасць і неадпаведнасць на розных узроўнях перакладу, акрэсліць асноўныя тэндэнцыі ў працы з тэкстам у розных перакладчыцкіх школах і г. д.

«Сістэматызуецца традыцыя перакладу», «спецыфіка рознаўзроўневага фарміравання нацыянальнай традыцыі», «даследаванне выканаўцаў у адпаведнасці з канонамі еўрапейскай навукі», «мясцовыя творцы выбіраюць легітымную, а не падцэнзурную (беларускую) мову», «штучнае павелічэнне колькасных паказчыкаў перастварэнняў за савецкім часам» і г. д. – хочацца перапытаць у аўтара, што яна мела на ўвазе, так выказваючыся? У названых прыкладах мы бачым не толькі стылёвыя нестыкоўкі, але і адвольнае карыстанне навуковымі тэзісамі, і, на жаль, падобных прыкладаў у працы выявілася шмат.

Як вынікае з нашага аналізу доктарскай дысертацыі Н. В. Якавенка, у яе даследчым метадазе прэвалюе тэарэтызаванне, а выходы на поле тэорыі літаратуры засталіся толькі абазначанымі. Дысертантам і іх экспертам важна помніць пра тое, што ў тэарэтычных працах адкрываюць новыя метадалогіі, а тэарэтызаванне з’яўляецца грунтам даследчых абагульненняў.

*Доктар філалагічных навук, дацэнт, вядучы навуковы супрацоўнік
Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі*

С. У. Калядка